

Social and Economic Changes in Agriculture of Uzbekistan in the Early XX Century

Akmamatov Otabek Yodgorovich

Аннотация. Ушбу мақолада Қашқадарё қишлоқларида советлар томо-нидан амалга оширилган ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришлар, қулоқ-лаштириш, жамоалаштириш сиёсати ва унинг натижалари, аҳолининг ижтимоий қатламлари орасида ўзаро қарама-қаршиликлар, хусусан аҳоли ижтимоий ҳаётига оид фикр-мулоҳазалар билдирилади.

Калит сўз: қишлоқ, совет ҳукумати, аҳоли, ижтимоий, яқка деҳқон хўжалиги, йирик ер эгалари, хусусий ер, хўжалик, экин, чорва.

Кириш. Ўзбекистонда амалга оширилган коллективлаштириш сиёсати аввало қишлоқ ижтимоий қиёфасининг тубдан ўзгаришига олиб келган. Аввалги тузум даврида катта мавкега эга бўлган йирик ва ўрта ер эгалари, амир амалдорлари, мусулмон рухонийлари каби табақалар фаолиятига чек қўйилган. Мазкур ижтимоий қатламлар совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида қисман бўлсада, ўз мавқеини сақлаб қолишга ҳаракат қилсаларда, XX аср 20 - йилларининг иккинчи ярмидан бошлаб, кескин таъқибга учраган. Улар ўзларининг асосий даромади манбаи ҳисобланган хусусий ер, вақф мулклари ва давлат ёрдамидан мосуво бўлган. Дастлаб эндигина барпо этилаётган совет ҳукумати эски ижтимоий тузилманинг деҳқонлар, қосиблар, ҳунармандлар, савдогарлар қатламига тегинмай, улар майда ва ўрта мулкдорлар синфини ташкил этган. Ўзбекистонда қишлоқ аҳолисининг деярли барчасини яқка тартибдаги деҳқонлар ташкил этган. Бу даврда кўплаб яқка деҳқон хўжалиқларининг хонавайрон бўлиши натижасида 1918 йилга нисбатан 1920 йил охирида деҳқончилик 30 фоизга, 1922 йил бошларида 40 фоизга пасайиб, натижада экин майдонлари ҳам қисқарган[1] ва аҳоли турмуш шароити кескин ёмонлашган.

Кооперация ҳаракатида ҳам яқка деҳқон хўжалиқларининг ўрни катта бўлиб бу хўжалиқларнинг катта қисми кооперацияларга бирлашган эди. Яқка деҳқон хўжалиқлари ўзларининг хусусий ерида қаттиқ меҳнат қилиб, ҳамма нарсани тежамкорлик билан ишлатган. Имкон қадар даромадни кўпайтиришга ҳаракат қилган. Бу жараён совет ҳукумати ва партия раҳбарларини ташвишга солиб, гуё-ки, яқка деҳқон хўжалиқларини мулкдор синфга айланиш хавфини келтириб чиқариб бунинг олдини олиш мақсадида совет ҳукумати яқка деҳқон хўжалиқларини йириклаштириш тадбирини олиб борган.

Оғир сиёсий вазият, иқтисодий инқироз туфайли қишлоқ хўжалиғи ҳам таназзулга учраб, қурғоқчилик, қишлоқдаги сиёсий қарама-қаршиликлар экин майдонларини қайта ишлашга тўсқинлик қилган. Қолаверса, хонавайрон бўлган кўпчилик деҳқон хўжалиқларида ерга қандаш учун уруғ, боқиш учун чорва моллари мавжуд эмас эди. Бундай ҳолат вазиятни янада оғирлаштириб, аҳоли турмуш шароитининг ёмонлашувида муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Тадқиқот методлари. Ушбу мақолада архив материалларидан ва даврий матбуотдан кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида бўлгани сингари Қашқадарё воҳасида ҳам очарчилик аҳолига доимо хавф солиб турган. Хирмондан 1-2 кг. дан олган деҳқонлар ҳам қамалган. Ҳолбуки, деҳқонларнинг болалари хонадонларида оч ҳолатда яшашган. Жамоа хўжалиқлари аъзолари очарчилик туфайли чорва молларини суйган ёки сотиб юборган. 1936 йил 3 октябрда округ милицияси бошлиғи Воробьев юқори органларга ғалла ҳосили бермаганлиги туфайли Беҳбудий район жамоаси хўжалиқлари аҳолиси колхоз иш ҳайвонларини сотиш оммавий тус олганлигини хабар қилган. Масалан, Кўчкак қишлоқ советидаги “Гулистон” колхозида 6 та от ва 4 та хўкиз сотилган. Охунбобоев, “Қизил деҳқон” колхозларида ҳам шу ҳолатлар аниқланган, чунки давлат томонидан аҳоли-нинг озиқ-овқат истеъмол даражаси диярли қизиқтирмаган.

Умуман аҳолининг ижтимоий турмуш шароити оғирлашиб борган. Совет давлати ваъда қилган агротехника секин оммалашиб, ғаллачиликда ҳосилдорлик пасайган, озиқ-овқат истеъмол даражаси ёмонлашган.

Далада асосан хотин-қизлар меҳнатидан фойдаланилиб, ваъда қилинган 8 соатлик иш

қунига амал қилинмаган. Пахта яккахонлигининг ўрнатилиши кучли озиқ-овқат танқислигини келтириб чиқарган. Полиз ва боғдорчилик экин майдонлари ўрнига пахта экилиши туфайли картошка, пиёз, сабзи, мева-сабзавотлари билан аҳолини таъминлашда қисман бўлса-да, муаммолар келиб чиққан.

Аҳоли совет ҳукумати вакиллариининг зулмидан безиб озиқ-овқат топиш илинжида ўзлари яшаб турган жойларини ташлаб бошқа жойларга кўчиб кетишган. Масалан, 1936 йили ноябрда округ партия кўмитаси томонидан Деҳқонобод райони жамоаси хўжаликлари фаолиятини ўрганиш учун юборилган Киньшаков “Деҳқонобод райони жамоа хўжаликларидаги сиёсий-оммавий ва маданий ишлари ҳолати тўғрисида”ги ҳисоботида хўжа-ликларнинг оғир аҳволи ҳақида маълумотларни келтирган. Ҳисоботда таъкидланишича, райондаги Ворошилов жамоа хўжалигидаги 72 та хонадондан фақат 29 таси қолган. Иккита қишлоқ, ҳатто раис ҳам уй жойларини ташлаб, чиқиб кетган. Колхоздаги 80 та хўкиздан 36 таси қолган. Районнинг “Қизил Шарқ” колхозидан 3-5 та хонадон қолган холос, Қазича, Чечак қишлоқларида ҳам аҳоли ўз жойларини ташлаб чиқиб кетишган. Умуман, район колхозларидан 1439 та хонадон кетиб қолган. Уларнинг кўпчилиги Бойсун ва Туркменистон ҳудудларига бориб жойлашишган[2]. Бу каби ҳолатларни воҳанинг ҳар бир районида учратиш мумкин эди.

Кейинги йиллардан совет давлати ижтимоий соҳага ҳам муайян даражада эътибор қаратиб, бу соҳага давлат бюджетидан ажратиладиган маблағ-лар кўпайтирилган. Масалан, 1924-1928 йилларда Ўзбекистонда турли соҳаларга жами 30,5 млн рубль капитал маблағ сарфланиб, шунинг 7,3 млн рубли транспорт ва алоқага, 4,8 млн рубли уй-жой қурилишига, 2,8 млн рубли ижтимоий-маданий тадбирлар учун ажратилган[3]. Бу маблағ иқтисодий инқирозга учраган Ўзбекистон учун денгиздан томчидек бир гап эди. Қолаверса уй-жой қурилиши учун ажратилган маблағ, асосан шаҳар ишчилари учун бўлиб, қишлоқларда аҳоли ўз кучи ва имкониятидан келиб чиқиб, пахса ва лойдан кичик-кичик уй-жойлар қуришга мажбур эди. Қишлоқ уйларида ҳеч бир қулайлик бўлмай, улар ярим ертўла кўринишида эди ва санитария талабларига умуман жавоб бермаган.

1935 йил Қашқадарё округ бюджетининг ҳаражат қисми 27312,8 минг рубль, 1938 йили бу 38884 минг рубль эди. Ҳаражатларнинг 80 фоизи таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва ижтимоий таъминотга ажратилган.

Республиканинг областларида амалга оширилган ер-сув ислоҳоти натижасида ер эгаллиги муносабатларида ўзгаришлар қилиниб, коллективлаштириш эълон қилинганга қадар қишлоқларда ўрта мулкдорлар асосий кучга айланган.

Якка деҳқон хўжаликлари қишлоқ хўжалигида асосий ишчи кучи бўлиб, етиштирилган маҳсулотлар, асосан уларнинг меҳнати туфайли қўлга киритилган. Улар туфайли аҳоли энг зарур қишлоқ хўжалиги озиқ-овқат маҳсулотлари билан қийин шароитда таъминлаб турилган. Қолаверса, ҳукумат якка деҳқон хўжаликларида пахтачиликни ривожлантирувчи куч сифатида ҳам қараган. 1928 йили улар қишлоқ аҳолисининг 98,8 фоизини ташкил этиб, етиштирилган пахтанинг 98,7 фоизи якка деҳқон хўжаликлари ёрдамида яратилди.

Қашқадарё области районлари бўйича аҳоли ижтимоий таркибини қуйидаги жадвалдаги рақамлар мисолида ҳам таҳлил этиш мумкин.

Қашқадарё области қишлоқлари ижтимоий таркиби ҳақида маълумот (1930 йил)

Жадвал[4]

Районлар	Колхозлар	Батрақлар	Камбағаллар	ўрта ҳоллар
Шаҳрисабз	25	580	835	309
Китоб	15	435	793	384
Яккабоғ	15	353	702	216
Ғузор	2	152	542	127
Чироқчи	20	306	523	133
Бешкент	19	326	377	33

Демак, областда батрақлар ва камбағаллар сони бўйича Шаҳрисабз ва Китоб районлари етакчилик қилган. Шаҳрисабздаги 25 та колхозда 580 нафар батрақ, 835 нафар камбағал, 309 нафар ўрта ҳол деҳқон фаолият кўрсатган. Умуман областда камбағал деҳқон хўжаликлари кўпчиликти ташкил этган.

Областда ўрта ҳол деҳқонлар сони бўйича рақамлар таҳлил этилганда, энг кўп ўрта ҳол деҳқонлар Китоб райони ҳисобига тўғри келган бўлса, Бешкент районида энг кам бўлиб, 33 нафар ўрта ҳол деҳқон рўйхатга олинган. Бу даврда қулоқ хўжаликлари қисман бўлсада сақланиб қолган. Масалан, 1930 йил апрелда Бешкент районида 56 га., Яккабоғ районида 49 га., Шаҳрисабз районида 72 га. пахта майдонлари қулоқ хўжаликларига қаршли бўлган[5].

1930 йил май-июль ойларида Қашқадарё области колхозлари аъзолари орасида “тозалаш” ўтказилган “Тозалашдан” сўнг область колхозлари аъзоларининг ижтимоий таркиби қуйидагича эди: 50 фоиз батрақлар, 41,1 фоиз камбағаллар, 6,6 фоиз ўрта ҳол деҳқонлар, 2,3 фоиз хизматчи ва бошқалар. Шунингдек, колхоз бошқаруви таркибида аёллар 6,6 фоизни ташкил этган[6]

ВКП (б) МК 1930 йил 26 июлда “Дон таёрлаш жараёнига оммани сафарбар этишни ташкил этишнинг чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори эълон қилинган. Хужжатга мувофиқ совет органларининг барча тизими дон тайёрлаш жараёнига жалб этиш асосида қулоқларга қарши кураш кучайтирилган. Кимки, дон нарҳини оширса, уни йўқ қилишга бўлган ҳаракати қаттиқ жазоланиши хусусида ҳам белгиланган. Совет ҳукумати шу даврда ҳар қандай жиноятга нисбатан жазони қаттиқ тайинлаган.

Қашқадарёда 1930 йил дон ҳосилини йитиштириш жараёнида кураш авжига чиққан. Шаҳрисабзда бу даврда ўзбеклар билан бирга тожиклар, яҳудийлар яшаб, улар ўртасида ҳам кичик тўқнашувлар содир бўлган.

Мулқдорлар етиштирган ҳосилни совет давлатининг тортиб олиши туфайли аҳоли моддий турмуши ёмонлашган. Бу эса аҳоли орасида норозиликларнинг кучайишига олиб келган. Масалан, Ғузор бозори далоли Мажид – Диёр 100 пуд ғаллани совет давлатига беришдан кўра чуқурга кўмиб ташлаган. Шунингдек, Ғузорда мулла Рўзи 2000 пуд, Абдужалил бой 3000 пуд, Субҳонқул Примқулов 1000 пуд, Маъруф Оғаев 1000 пуд, Мурод Маъсуд бой 1000 пуд, Ш.Хўжақулов 1000 пуд, Убай Махсум 1000 пуд, Нормурод Хасан бой 1000 пуд ғаллани совет давлатидан яшириб қуйган[7]. Бундай мисолларни ҳар бир қишлоқда учратиш мумкин эди.

Айниқса Қашқадарё областининг лалми ерлари худудларида, чорва-чилик бўйича ихтисослашган хўжаликларида совет ҳукуматига қарши жиддий қаршиликлар бўлган. Шу боис, областда жамоалаштириш жараёни худуд аҳолисининг хусусиятидан келиб чиқиб,

нотекис ривожланган эди. Агар сувли ерлардаги хўжаликларнинг колхозларга кириш тез суръатларда кетган бўлса, лалми ерларда жуда сушт борган.

Колхозлар фаолиятида камчиликлар жуда кўп эди. Кўпчилик колхоз-чилар саводсиз ва рахбар кадрлар хўжаликни бошқариш бўйича етарли тажрибага эга эмасди. Колхозларда меҳнат шароити тўғри ташкил этилмаган. Қашқадарё областида пахта экиладиган 5 та райондаги 536 жамоа хўжа-лигини бошқараётган раислари 247 таси мутлақо саводсиз эди. Шунингдек, қишлоқ советлари раислари 112 та бўлиб, улардан 14 таси ўқиш-ёзишни билмаган. Рахбарларнинг ҳисоб-китоб бўйича билимлари етарли даражада бўлмаганлиги туфайли колхозларда даромадлар тўғри тақсимланмаган. Шу боис колхозларнинг ўз мақсадларига яраша тақдирланмаганлигига олиб келган. Йиғин-терим жараёнлари узок вақтга чўзилган. Қолаверса, бу анъана маҳаллий ҳокимият органлари қишлоқлардаги жиддий ўзгаришларга тайёр эмас эди.

Совет органлари фақат тезликда оммани ёппасига жамоа хўжаликларга киритишдан нарига ўтмади. Совет давлати якка деҳқон хўжаликларини турли йўллар билан тугатиш чора-тадбирларини олиб борган. Йирик ер эгаларини ерларини тортиб олиш, ўзига тўқ хўжаликларни “қулоқ” қилиш, кичик деҳқон хўжаликларига жамоа хўжалигига кириш шarti билан ерларини тракторлар ёрдамида ҳайдаб бериш, турли кредитлар бериш ва солиқ имтиёзларини тақдим этиш усуллари билан тугатган.

Ўзбекистонда 1939 йилдаги аҳоли рўйхатига кўра, аҳолининг 62 %ини колхозчилар ташкил этган бўлса, 1,2 %ини якка деҳқон хўжаликлари ташкил этган[8]. Ёппасига коллективлаштириш туфайли якка деҳқонлар колхозчи-ларга айлантирилган. Ўзбекистонда XX асрнинг 20 - йиллари ўрталарида бошланган коллективлаштириш 30 - йилларнинг охирига келиб деярли тугатилган.

Демак, совет давлати камбағал батрак, ўрта ҳол, бой, руҳоний ва савдогар каби табақалар ўрнига колхозчи ва ишчилар кўринишида янги ижтимоий гуруҳ шакллантирилган. Турмуш шароити ва моддий аҳволининг ёмонлашуви туфайли кўплаб дин пешволари ва бошқа соҳалар, биринчи навбатда, деҳқончилик билан кун кўра бошлаган.

Совет ҳокимияти аёлларнинг жамиятдаги ўрнини ошириш ва улардан тарғибот ишларида фойдаланиш борасида ҳам муайян ишларни олиб борган. Советларнинг III Умумўзбекистон қурилтойида Ю.Охунбобоев маърузасида аёллар фаолиятини ошириш ҳақида гапирган. Қашқадарёда ҳам минг нафар-лаб аёллар “Хужум” ҳаракатида “фаол” иштирок этиш бўйича тарғиботлар авж олдириган. Натижада аёллар якка деҳқон хўжаликларини колхозларга жалб этишда асосий кучлардан бирига айланган.

1926 йил 1 сентябрда Қашқадарё областида аёлларнинг маиший ҳаёти-ни яхшилаш бўйича марказий комиссия (ХУБТ) тузилди. Бу комиссия аёлларнинг ҳуқуқий, тиббий ва маориф, аёллар маслаҳатхонаси, ясли ва бола-лар боғчаси каби масалалар билан шуғулланган. Комиссия ёрдамида 1927 йил мартда 8 та артель ташкил этилди. Артеллар асосан тикувчилик, тукувчилик билан шуғулланди. Артелларда областдан 3500 нафардан зиёд аёллар ишлаган. 1927 йил 22-26 сентябрда хотин-қизларнинг область қурилтойга чақирилиб, унда “Халқ таълими ва аёллар”, “Соғлиқни сақлаш ва аёллар” каби масалалар муҳокама этилган[9]. Воҳа аёлларининг жамиятдаги ўрни ортиб, улар паранжиларини ташлаб комсомол ва партия ташкилот-лари фаолият кўрсата бошлаган. Масалан, 1928 йили Ғузор районидан Икрома Қаюмова ва Авазовалар биринчилардан бўлиб паранжи ташлаган. Меҳринисо Жамилова 1925 йилдаёқ комсомол сафига кириб, 1929-1931 йил-

ларда Қашқадарё области комсомол комитети секретари, 1936 йили “Хужум” артели ва Шахрисабздаги “Хужум” фабрикаси директори вазифасини бажарган.

1929 йили “Ўзбекпахтасоюз” ташкилоти йўналишида областда 413 нафар хотин-қизлар фаолият кўрсатган. Шу йили майда областда аёллар билан ишлаш масаласига бағишланган йиғилиш бўлиб ўтиб, унда паранжи ташлаб, давлат ташкилотларига ишга чиққан аёллар турли таъқибларга учраётганлиги танқид қилинган. Масалан, Қарши районидан 18 ёшли Роҳат-биби Турсунова паранжи ташлаганлиги учун ўлдирилганлиги кайд этилган [10].

Қашқадарё вилояти аёллари турли йиғилишлар ва анжуманларда ҳам фаол иштирок эта бошлаган. Масалан, 1935 йил октябрда Тошкент шаҳрида Ўзбекистон аёлларнинг I-чи съезди ўтказилиб, унда Ғузур районидан Ума-рова делегат сифатида иштирок этиб, у анжуманда маъруза қилган. Яккабоғ райони Самоқ қишлоғидан Лола Бобоева ҳам қатор анжуманларида делегат сифатида иштирок этган. Лола Бобоева колхоз раислигидан район партия комитети секретаригача кўтарилган. Шунингдек, Бешкент районидан Навру-зой Арабова, Садимова, Қарши райони “III Интернациональ” колхози раиси Бодомой Воҳидовалар партия органлари лавозимларига сайланди. Ўзбе-кистон бўйича бу даврда 200 минг нафар аёллар раҳбарлик лавозимларига жалб этилган [11].

Совет давлатининг қишлоқ хўжалигини йўлга қўйиш ва ривожлан-тириш чора-тадбирлари натижасида ҳосилдорликни кўтарилишига эришил-ган. Қишлоқларда 1931 йили колхозчилар қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш режасини 103,7 фоизга бажарган бўлса, камбағаллар 76,6 фоиз, ўрта ҳоллар 74,2 фоиз, кулоқ хўжаликлари 55 фоизга бажарган[12]. Қишлоқ хўжалик давлат режасининг бажарилиши туфайли аҳолининг ойлик ва йиллик даромади ошган. Қишлоқнинг бошқа ижтимоий табақаларига нисбатан колхозчиларнинг даромади анча юқори бўлган. Дон етиштиришга ихтисослашган лалми ер колхозчиларни 130-688 рубль миқдоридан даромад олган.

Ўзбекистонда 1931 йили колхозчилар ҳар бир меҳнат кунига ўртача 1 рубль 26 копеекадан ва 2,5 кг дон олган бўлса, 1931 йили 2 рубль 43 копеек ва 2,6 кг дон, 1933 йили 3 рубль 50 копеек ва 4 кг дон олган.

1934 йили хўжаликларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ҳажми ортиб борган. Масалан, Қамашининг “Намуна” хўжалиги (раиси Рустам Мирзаев) бўйича пахта ҳосилдорлиги 26,5 центнерга кўтарилган. Шу йили колхозчиларга пахта ва ғалладан 12 минг сўм ўрнига 14 минг сўм пул берилди. Ашур Одилов Хушмурод Хўжамуродов, Йўлдош Боботов, Алимардон Норбўтаев 1 бош эчки, 2 пуд буғдой, мевачевалар билан мукофотланган [13]. 1933 йили Қарши райони Й.Охунбобоев номидаги колхозининг ипак етиштириш бўйича етакчиси Хосият Қурбонова меҳнат ҳақи учун 800 пуд дон, 16 метр мато, чиройли ипак рўмол, 5 метр атлас олган.

Шу йили Чирокчи райони Ўрта Чим қишлоғидаги “Коммуна” хўжали-гининг даромади 710780 руб бўлиб, ҳар бир хўжаликка 2756 рублдан тўғри келган. Колхозчининг ҳар бир меҳнат куни учун 3 руб. 40 коп. тўланган. Даромадлар юқори бўлганлиги учун колхознинг капитал қурилиши учун ажратилган маблағи ҳам катта бўлиб, 150 минг рублни ташкил этган.

1934 йили Қарши районининг “Коммунизм” колхози раиси Мажид Қурбонов, “Ленинизм” колхози раиси Чўли Бегимкулов, Китоб райони “Қизил юлдуз” колхози раиси Жўра

Элбоевлар пахта тайёрлаш режасини ортиғи билан бажарилишига жонбозлик кўрсатган. 1935 йил Ўзбекистон илғор колхозчиларнинг II съездида “Қизил юлдуз” колхози раиси Жўра Элбоев маъруза қилиб, шундай деган: “Бизнинг колхоз уйсиз камбағаллардан тузилган. Уларнинг илгари на оиласи, на уйи, на буюмлари бор эди”. Ж.Элбоев маърузасида колхозни илғор хўжаликлардан бири сифатида таърифлаб, колхозчилар ўз сиғири, қўйига эғалигини, колхозда клуб, чойхона қурилганлигини айтиб ўтган.

Анжуманда колхознинг эришган ютуқлари Ўзбекистон Ер ишлари комиссари Р.Исмоиловнинг маърузасида колхозчи Юсуф Пиримқуловнинг артели хусусида гаприб ўтган. Ю.Примкулов 1935 йили колхозда ишлаб 4000 рубль даромад олганлиги айтилган[14].

Хулоса. Ўзбекистонда амалга оширилган коллективлаштириш сиёсати қишлоқларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида жиддий ўзгаришларга сабаб бўлди. Бу аввало аҳолини ижтимоий табақаларидаги ўзгаришларда кўзга ташланади. Азалдан ўзбек қишлоқларида мавжуд бўлиб келган хусусий ер эгалари-бойлар, ўрта ҳол деҳқонлар, дин пешволари, савдогарлар, камбағал деҳқонлар, чоракор каби ижтимоий гуруҳлар ўрнига колхозчи ва ишчи табақаси шакллантирилган. Бу даврда хотин-қизлар ижтимоий табақасининг мавқеини кўтариш ва улардан совет ҳукумати манфаатлари йўлида фойдаланиш тадбирлари кўрилиши натижасида, мазкур табақа вакиллари совет ва партия ташкилотлари фаолиятида фаоллик кўрсатишган. Аёлларнинг колхозчи, депутат, ўқитувчи сифатида жамиятдаги ўрни ошиб борган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар.

1. Бухара в государственном хозяйственном плане 1923-1924 гг. Старая Бухара, 1923. – С. 15-16.
2. Равшанов П. Қизил салтанат исканжасида. Қатағон. – Тошкент.: Шарқ, 2011. Б. – 108-109.
3. Советский Узбекистан за 40 лет. Ст. сб. – Т.: Узбекистан, 1964. – С. 251.
4. Ўз МА, Р-296-фонд, 1-рўйхат, 594-иш, 3-8-варақлар.
5. ҚВДА, 83-фонд, 1-рўйхат, 45-иш, 20-24-варақлар.
6. Ўз МА, Р-196-фонд, 1-рўйхат, 148-иш, 188-варақ.
7. “Ғаллачи” (Гузарского РПК органи) 1930 йил. 22 август
8. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Узбекской ССР. – Москва, 1962. – С. 43.
9. Ўз МА, Р-85-фонд, 1-рўйхат, 3626-иш, 33-41-варақлар.
10. ҚВДА, 83-фонд, 1-рўйхат, 991-иш, 26-варақ.
11. “Красная Бухара”, 26 ноября 1938 года.
12. Ўз МА, Р-296-фонд, 1-рўйхат, 141-иш, 32-варақ.
13. Қашқадарё вилояти Давлат архивининг Шаҳрисабз туман филиали. А 4-фонд, 3-рўйхат, 9-хужжат, 1-10-варақлар.
14. “Правда Востока”, 17 ноября 1935 года.